

NAGY LEVENTE

Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban

A 17. századi angol politikai gondolkodás eszmetörténeti jelentősége vitathatatlan nemcsak a szigetországban, hanem az *öreg kontinensen* és az *Újvilágban*. Hobbes, Harrington, majd Locke és társainak közismertsége indokolt, azonban számos olyan gondolkodónak, mint például Henry Parker, John Goodwin, Philip Hunton, akik a parlamentarizmus hívei, vagy épp a patriarchalizmus elvét hirdető Sir Robert Filmernek méltánytalanul kis szerep jut az angol és az európai politikai gondolkodásban egyaránt. E véleménynek olyanok is hangot adtak a kortárs angol politikaelméletben, mint Peter Laslett vagy Gordon J. Schochet (akiknek Oxfordban jelentek meg Filmerrel kapcsolatos írásaik), továbbá Perez Zagorin, James Daly és mások.

Filmer életének rövid bemutatás után a patriarchalizmus helye és szerepe az angol és az európai kultúrában, majd ezt követően a patriarchális elmélet ismertetése és végül a sajátos elmélete mellett végsőkéig kitaró Filmernek a 17. századi angol politikai gondolkodásban betöltött szerepe képezi írásom tengelyét.

Sir Robert Filmer 1588-ban született Kentben, egy 18 gyermek dzsentri család első sarjaként. 1604-ben Cambridge-ben, a Trinity College-ban kezdte felsőfokú tanulmányait, amelyeket nem fejezett be. 1605-ben a lincolni jogász kollégiumba vették fel, de a források nem utalnak arra, hogy valaha is gyakorló jogásszá vált volna. 1618-ban Ely püspökének lányát, Anne Hetont vette feleségül, akivel évekig a westminsteri kolostorban élt. Talán itt ismerkedett meg Peter Heylyn ismert egyhá-

zi emberrel¹. Már a kezdetben érdemes felfigyelni két dologra: egyfelől arra, hogy Filmer neje püspöklány, másfelől pedig a Heylynnel kialakított szoros baráti kapcsolatra. Két olyan tényező ez, amely részben feleletet adhat arra, hogy miért is volt olyan nagy az átfedés a filmeri gondolatok és a főpapság forradalom előtti időkben vallott nézetei között. (Ez az az időszak, amikor a főpapság tagjai az első két Stuart magasztos királyi hatalmának kiemelkedő támogatóinak számítottak.) Kérlelhetetlen abszolutista elvei, royalista ideológiája miatt veszélybe, mi több, 1643-ban börtönbe került. 1647-től kezdett írni, de ez irányú tevékenysége viszonylag kevés ideig tartott, hisz 1653 májusában Filmer meghalt.

A Filmerrel és munkásságával foglalkozó szakemberek (Laslett, Zagorin, Somerville, Daly, Schochet és még folytathatnánk a sort)² alapvető kérdésként vetik fel, hogy vajon mi lehetett annak az oka, hogy az angol dzsentri hirtelen írni kezdett. Az egyik vélemény szerint a negyvenes éveken végigsöprő polgárháború előzményeivel együtt ösztönző hatást gyakorolt az államelmélettel foglalkozó gondolkodókra, hisz olyan kérdések kerültek terítékre, mint a királyi és a parlamentáris hatalmak eredete, jellege, hatásköre, és nem utolsósorban e két hatalom egymással szembeni alá- vagy fölérendeltsége. A körülmények hatására Filmer követte a kordivatot, vagyis rögzítette és nyilvánosság elé tárta ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos gondolatait. A másik vélemény szerint, joggal feltételezhető, hogy Filmer hitt munkája szerepében, abban, hogy az ténylegesen szolgálhatja a Stuart-ügyet, annál is inkább, mert politikai írásainak legjelentősebb kiadója a royalista propagandát szolgáló és kortársai által igencsak ismert Richard Royston volt.

Filmer fontosabb írásai a következők: *The Anarchy of a Limited or Mixed Monarchy* (1648),³ *Observations Concerning the originall of Government* (1652),⁴ valamint a *Patriarcha* (1680) első kiadása.

A *patriarcha*, *patriarchális*, *patriarchalizmus* kifejezések már önmagukban is jelzik a fogalom többirányú jelentését, mert egyaránt utalnak uralkodásra, sajátos intézményrendszerre és állásfoglalásra, valamint magatartásra. A patriarchális család az atya felsőbbrendűségét, a nő alsóbbrendűségét, és az elsőszülött előjogait jelentette. A patriarchalizmus elvileg a háznépre terjedt ki, amelynek keretén belül a legidősebb apa úr volt asszonya, utódai, fiatalabb testvérei és mindezek leszármazottjai fölött. Ha a társadalom ilyen háznépek összessége, akkor a patriarchalizmus tanulmányozása és megértése kulcsfontosságú a társadalom politikai szerkezetéről alkotott kép megrajzolásánál is. A patriarcha fogalma így politikai tartalommal telítődött.

Ez a fogalom a birtokviszony kapcsán is meghatározó volt, mivel a patriarchális társadalom félreérthetetlenül mint törté-

nelmi tényt hirdette a kezdetektől fennálló magántulajdont. A földbirtokviszony meghatározásánál, az apa birtokának a legidősebb fiúra történő háramoltatása, még a 20. században is bevett szokásként élt számos országban.

A patriarchalizmus, mint olyan, európai hagyomány, a kapitalizmus kibontakozásának szerves része. A Filmerhez hasonló dzsentrik nemcsak szolgákkal rendelkeztek, hanem a földjeiket megművelőkkel, vadászokkal, ácsokkal, kovácsokkal is. A főnemesek még ezeknél is többen. Ez nemcsak a földesurak, hanem a városi kereskedők esetében is így volt, akik családjuk tagjai mellett a tanoncok, napszámosok felett is teljes hatalommal rendelkeztek. A bérlők nyilván szűkebb keretek között, de ugyanilyen felépítésben vezették családjaikat. A 17. század Angliájában csak nagyon kevesen nem tartoztak egyik vagy másik patriarchális szerkezetű háznéphez. Ezért sem véletlen, hogy az európai hagyományos társadalomszemlélet a patriarchális családot a társadalom középpontjába helyezte.⁵ A patriarchális szemlélet és mentalitás eléggé elterjedtnek és erősnek bizonyult ahhoz, hogy elméleti keretekbe foglalva jelentős hatást gyakoroljon a kor politikai gondolkodására.

Filmer, a patriarchális elmélet legkiemelkedőbb képviselője, írásaival két feladatra vállalkozott: egyfelől, a királyi abszolutizmus természetességének és jogosságának bizonyítására, másfelől pedig arra, hogy rámutasson az egyre nagyobb teret hódító népszuverenitás és szerződéselmélet doktrínáinak képtelenségére. Az első esetben a Szentírást, valamint Bodin, I. Jakab és mások írásait hívta segítségül, a második esetben viszont Hobbes, Grotius, Milton, Philip Hunton, Henry Parker és mások idevágó írásainak ellenmondásosságaival akarta e doktrínákat teljességgel aláásni.

De nézzük a filmerizmus lényegét. Ádám Isten első teremttje. Léván egyedül, Isten megbízásából kapta a világ feletti osztatlan uralkodás jogát. Az emberiség szempontjából hatalma korlátlan, hisz feltételhez kötés nélkül vehette azt át. Ennek megfelelően Ádám abszolút hatalommal rendelkezett Éya és kettőjük utódai fölött. Isten lévén a természet teremtője, Ádám a természeti törvény értelmében vált a család fejévé, hiszen a patriarchális, azaz az atyai hatalom Isten akaratának kivetítődése, s Ádámnak az emberiség fölötti abszolút hatalma ezek szerint természetes. Isten akarata szerint kialakult hierarchikus családi közösség egyben politikai közösség is – mondja ki Filmer. Mindezt két premisszába és egy következtetésbe sűrítetjük: 1. Az Isten által szentesített atyai hatalom természetes és kezdetektől fogva korlátlan. 2. Az apai hatalom azonos a politikai hatalommal. 3. Az atya politikai hatalma természetes és kezdetektől fogva abszolút.

Az első premisszára már utaltam. Közelebbről a második premisszát kell megvizsgálnunk. Filmer nagyon törekedett arra,

hogy ne csak analógiát állítson fel a család és a politikai közösség között, hanem azonossá tegye őket. Éva teremtésével, vélte Filmer, elemi közösség jelent meg, melynek ura maga Ádám volt. Az utódok világra jöttével tovább bővült a család és egyben a közösség is. A kettő így tulajdonképpen egy és ugyanaz, és Ádám egy személyben gyakorolta az uralkodó – monarcha – és az atya abszolút hatalmát. Filmer azért törekedett azonosságjellet tenni a család és a politikai közösség közé, mert úgy vélte, hogy ha ez sikerül neki, növelni tudja elvének meggyőző erejét. Miért? Azért, mert azon túl, hogy az emberek lelkivilágára ható Szentírás felhasználásával érzelmi töltetet vitt be érvelésébe, ha a család – amelyben az atya és az utód között érzelmi kötelek van – azonos a politikai közösséggel, akkor a társadalom tagjai közötti viszony nem mesterséges, hanem természetes, s mint ilyen, az atya, azaz a patriarcha iránti teljes engedelmesség nem konvencionális, emberi szerződés következménye, hanem Isten akaratának természetes eredménye. A király iránti teljes engedelmesség tehát természetes, a patriarcha abszolút hatalma pedig jogos. Mivel ez Isten akarata, a patriarcha iránti engedelmesség Isten iránti engedelmesség, az uralkodóval szembeni ellenállás pedig magával Istennel való szembeszegülés. Ez utóbbi viszont megengedhetetlen.

Mi képezi ennek az elméletnek az erősségét? Először is az, hogy a Szentírás nagyon is hiteles forrásnak számított a 17. században, és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Filmer kiinduló tétele kézzelfoghatóbb forrásnak bizonyult, mint a hipotetikus szerződéselmélet, amelyre Hobbes, Locke és mások építették rendszereiket. Másodszor pedig az, hogy ellentétben a kezdeti kontraktus elméletével, a Filmer által meghirdetett *ádami hatalomra* nem építkezhetett egyetlen gondolkodó sem, aki a népszuverenitás, a népképviselési kormányzás vagy akár az alkotmányos monarchia híve volt.

A népszuverenitás elvének alapjául szolgáló szerződéselmélet megcáfolása és teljes elvetése Filmer elemi érdeke volt, elsősorban azért, mert a szerződéselmélet teret enged a nép jogait igénylő és az önkényes uralkodást elvető gondolkodók számára (Hobbes és követői kivételt képeznek). A társadalmi szerződés két fokozatban köttetett meg: először a társadalom tagjai egyeztek meg egymással, majd a nép és a hatalommal felruházott személy kötött egymással szerződést. Kihangsúlyozta, hogy az állam megteremtésének előfeltétele egy szervezett közösség léte. Ennek egyenes következménye, hogy a társadalom megelőzte az államot, és – tehát – a nép birtokolta a kezdeti hatalmat. Innen már csak egy lépés választ el attól a megállapítástól, hogy a közösség hatalomba való beleszólási, azaz hatalomrészesezési joga indokolt, valamint attól, hogy az uralkodó, lévén a nép megbízottja, akár félre is állítható, ha visszaél a nép bizalmával, és ha nem a köz érdekeit szolgálja. Nem véletlen, tehát,

hogy Filmer ennek az elméletnek a gyökeres kiirtására törekedett, ezért támadásba kellett lendülnie ellene.

A szerző kiemelte, hogy bizonyítékok hiányában nem fogadható el a szerződéselmélet, s amúgy is teljességgel elképzelhetetlen a világ összes emberének egy adott helyen és ugyanabban az időben történő összesereglése, egy általános szerződés megkötése érdekében. Még arra sincs bizonyíték, vélte Filmer, hogy legalább a többség összegyűlt volna, de ha mégis így lenne, akkor sem lenne jogos, hisz az egyezményre lépők jogtalanul fosztották volna meg a jelen nem levőket természetes szabadságuktól. (Itt érdekes módon, a legszélsőségesebb abszolutista épp a demokratizmus egyik alaptételét használja fel támadási eszközként azokkal szemben, akik a nép kormányzásba való beleszólási jogát emelik ki.)

Mivel a Szentírás, Filmer szerint, félreérthetetlenül igazolja a kezdetek kezdetétől fennálló hatalmi és gazdasági egyenlőtlenséget, és mivel társadalmi szerződés nem köttethetett, a gondolkodó két messzeható végkövetkeztetést vonhatott le. Egyfelől azt, hogy a *természetes szabadság és teljes egyenlőség állapota soha nem létezett*, tehát az őskommunizmus hipotézise csupán csak üres feltételezés. Másfelől pedig azt, hogy a *hatalom nép általi birtoklása*, tehát a *népszuverenitás*, valamint a *népképviseleti kormányzás elve fikció*, ezért teljességgel elvetendő.

A kezdeti egyezmény hamisságáról és képtelenségéről olyan szilárd volt Filmer meggyőződése, hogy még magát Hobbesot, az abszolutizmus egyik legkiemelkedőbb meghirdetőjét is támadta szerződéselméletéért. Filmer tudatában volt, hogy az *eredeti szerződésdoktrínára* egy olyan szabadságértelmezést lehet ráépíteni, amely szerint *az akarat, s nem a kényszer jelenti a kormányzás alapját*, s ha elfogadja, hogy a nép rendelkezik azzal a joggal, hogy az uralkodóval szemben érvényesítheti akaratát, romba dőlhet a Szentírásból merített, „piramis” társadalomra épített elmélete. Ez viszont Filmer számára eleve elfogadhatatlannak minősült.

A társadalmi szerződés mitológiai jellegét illetően igaza lehetett Filmernek, viszont a gondolkodó itt félreértelmezett legalább egy dolgot. Nevezetesen azt, hogy a hangsúly nem a kormányzat eredetének történelmi, avagy történelmietlen felfedésére tevődött, és nem is eme eredet tények általi igazolására, hanem sokkal inkább arra a felismerésre, hogy a népszuverenitás doktrínája a történelem egy adott pontján valós igényé nőtt, amely nem a múltba történő visszatekintést és a múltból való mintázást helyezte előtérbe, hanem a történelmi fejlődés és az eszmék belső dialektikája szerinti jövőformálást tette az érdeklődés középpontjába. Ez az igény az öröklött rangok és címek, valamint szabadalmazott előjogok elsöprését követelte, magasabb mércék felállítására és egy igazságosabb társadalom alapjainak lerakására készítette az embereket, akik emberi mélt-

tóságuk révén érezték, hogy jogot formálhatnak a saját sorsukba való beleszólásra. Filmer ezt nem akarta elfogadni, és a jelek szerint azt sem ismerte fel, hogy akár létezett, akár nem a kezdeti teljes egyenlőség állapota, hajtóerőként lépett fel a demokratizálódás visszafordíthatatlan folyamatában.

Igaz, a bibliai történet hitelessége a 17. században nem képezte vita tárgyát, azonban Filmer patriarchalizmusa csak addig állhat szilárd alapon, amíg a Szentírás igazsága meg nem kérdőjeleződik, ugyanis ekkor a filmeri elvek tetten érhetők. Érvelése tehát nem fogadható el, a 21. század emberének – mivel másként értelmezi a Szentírást, mint a 17. századi hívő –, például igen nagy képzelőerőre volna szüksége, hogy egy összekötő láncot véljen felfedezni Ádám és – mondjuk – I. Károly angol király között.

A fentebb bemutatott ellenérvek mellé még felsorakoztathatnánk számos korabeli, Filmer ellen irányuló kritikát, amelyek kételyeket táplálók, egyfelől olyan értelemben, hogy a *Szentírás* talán nem annyira alkalmas a politikaelmélet számára, amint azt Filmer vélte; másfelől felhívják a figyelmet arra, hogy a patriarchális államelmélet alapjául szolgáló ádámí egyeduralkodó elve ingoványosabb talaj, mintsem rá lehessen építeni egy elméleti rendszert, mint ahogy azt Filmer tette.

A filmeri írások árnyoldalai jó néhány kérdés felvetésére készítetnek bennünket: Volt-e jelentősége Filmer műveinek? Ha igen, miért? Mivel magyarázható, hogy saját elveinek kifejtését megelőzően Locke részletesebben elemezte Filmert, mint Hobbesot, annak ellenére, hogy a *Patriarcha* és Filmer más írásai nem hasonlíthatók Hobbes *Leviatánjához*. Ami a jelentőségét illeti, először is a filmeri mű értékes *történelmi dokumentum*, amely karképként tükrözi a patriarchális szemlélet európai kultúrában betöltött szerepét.

Azt, ahogyan Filmer a patriarchális család és mentalitás prizmáján keresztül megközelítette a politikai hatalom kérdését, aligha lehetett egy 17. századi angol gondolkodónak figyelmen kívül hagyni. Ezért írása a század politikai gondolkodására hatást gyakorló *eszmetörténeti alkotás*. Az ötvenes években a *Patriarcha* hatása eléggé mérsékelt volt, de ezek voltak azok az idők, amikor a történelmi események hatására a royalista írások száma jelentősen megcsappant. Ez idő tájt is voltak olyan megjegyzések, hogy alapos értekezésével (Roger Twysden) jobban rálátott az igazságra, mint bárki más (Brian Duppa, Winchester püspöke), vagy hogy munkája az angol royalizmus összegezése, melyben a szerző biztos alapokra helyezte a monarchia elméletét.

Filmer neve azonban halála után közel harminc esztendővel vált igazán ismertté, az 1670-es évek második felében körvonalazódó politikai válság következtében. A II. Károly király elleni szervezkedések, valamint annak a parlamentnek a felosztása,

mely megszavazta a katolikus yorki herceg – a majdani II. Jakab – trónörökléséből való kirekesztését tartalmazó törvényjavaslatot, mind szerepet játszottak Filmer írásainak megjelenésében.

A király és a parlament között feloldhatatlannak látszó ellentét a képviseleti testület többszöri felosztatásához, II. Károly négy évig tartó, majd II. Jakab évekig húzódó autokráciájához vezetett, s ez alatt az idő alatt a *Patriarcha* a Whig–Tory politikai összecsapásban a királypártiak ideológiájának gerincévé lett. A mű jelentette az egyik legnagyobb akadályt a Whig párt elméleteit, doktrínáit kidolgozók számára, s a filmeri patriarchális elvek a feltartóztathatatlan Whig eszmeáramlat legjelentősebb ideológiai ellenlábásának számítottak.

A Whigek álláspontja az volt, hogy II. Jakab kirekesztendő a trón örökléséből, hisz nyilvánvaló a megkoronázásával szembeni tömeges ellenakarat. Mivel a parlament hatalma a nép beleegyezéséből fakad, e testület feladata, mi több kötelessége, vélték e párt képviselői, az örökösödési kérdés megoldása, hiszen a parlamentnek – mint népképviseleti testületnek – joga van eldönteni, hogy ki legyen a nép fölötti uralkodó. Itt két messze ható következménnyel járó ideológiai áramlatról és azok összecsapásáról van szó. Egyfelől, az Isten akaratából származó *abszolútizmusról*, amely annak alátámasztására volt hivatott, hogy a király *abszolút hatalma természetes és a kezdetek kezdetétől jelen volt*, másfelől pedig a *korlátozott hatalomgyakorlásról*, amely a nép szerződésén alapuló *beleegyezéséből* származik, amelynek következtében a királyi hatalom nem természetes, hanem konvencionális.

A Toryk tehát olyan forrás után kutattak, amely ebben az ideológiai összecsapásban képes volt felvenni a Whigek alapvető politikai elveivel szembeni harcot. Erre a célra Filmer írása bizonyult a legalkalmasabbnak. Ezzel magyarázható, hogy Filmer a kor kiemelkedő angol gondolkodóinak: James Tyrellnek, Algernon Sydney-nek, és John Locke-nak első számú cél-táblájává vált.⁶

Mivel Locke e politikai párharc tüzeiben írta meg *Két értekezést*, saját gondolatai és elméleti érvelései mellett, a politikai propaganda is óriási szerepet játszott a Filmer-ellenes állásfoglalásában. Locke elsődlegesen nem teológiai, se nem filozófiai, hanem inkább politikai megfontolásból támadta a patriarchalizmus legkiemelkedőbb képviselőjét, annál is inkább, mert propagandisztikus támadása jelentős mértékben a Tory párt ellen irányult. Talán örök érvényű szabály, hogy egy elv vagy eszme megítélésére nem teljesen mérvadó az, amit ellenfelei látnak benne és vallanak róla. E szabály alól természetesen Locke sem kivétel.

Filmer nem sokat törődött a formával, az egységgel. Írásai nem képeznek egységes elméletet. Sokkal inkább az abszolút

politikai hatalom eredetét és az annak való teljes engedelmességet meghirdető fejtegetések, tanulmányok egymásutániségával állunk szembe, amelyre néha az összefüggés hiánya is jellemző. A filmerizmus egysége nem a szerkezetben, nem a gondolatok sajátos és logikai egymásutániségában rejlik, hanem abban az apadhatatlan kitartásban, amellyel Filmer patriarchális elveit hirdette, és amellyel minden írása át van itatva, félreérthetetlenül tükrözvén sajátos államelméletének alfáját és omegáját.

A patriarchális elmélet nagy riválisa, a társadalmi szerződés elmélete, amint már láttuk, szükségessé tette az állam és társadalom szétválasztását. Ez nemcsak a leghatékonyabb támadás a patriarchalizmus ellen, hanem egyben a politikai hatalom jellegének, természetének, valamint az állam-társadalom viszonyának radikális átértékelése is. A népképviselő elvének terjedése azt eredményezte, hogy a család politikai jelképként való használata lassan fölöslegessé vált. Az állam és társadalom szétválasztásával a politikai kötelességnek a családra, az atyai, azaz patriarchális hatalomra való visszaeredeztetése lassan lekerült a politikai gondolkodás színpadáról.

A 18. századi mentalitás már magával hozta az ember és intézményrendszereinek alakíthatósági elvét. A jövő előre beláthatatlan, hisz az ember önnön igényeinek függvényében alakíthatja azt. Ezen elv szerint a normákat nem a történelem előtti kezdetek határozzák meg, az értékrend felállítását maguk az egyes korszakok végzik el. Intézményeit az ember változó igényeivel összhangban változtatja, s mivel az intézménynek kell szolgálnia az embert és nem pedig fordítva, erkölcsileg nem kötelező régi, eredetileg felállított intézményrendszerek mindenáron való megtartása.

Az egyre nagyobb teret hódító szerződéselmélet és népszuverenitás doktrínáival a filmeri patriarchális elmélet nem tudta, nem tudhatta felvenni a versenyt. Locke-tól számítva az atyai és a politikai hatalmak származási alapokon történő azonosítása, valamint a politikai kötelesség patriarchális megindokolása életképtelenné vált. Ennek ellenére a század politikai gondolkodásának története hiányos lenne a patriarchalizmus nélkül. Filmer hatása nem rekedt meg azoknál a gondolkodóknál, akik elfogadták gondolatainak egy részét, hiszen szerepe az elveit teljességgel elutasító gondolkodók művein keresztül is jelentős, ugyanis az ellene indított támadások sora eszmetörténeti szempontból óriási előrelépést jelentett. Különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük például azt, hogy ismeretünk Locke monumentális művéről, a *Két értekezésről* nem lehet teljes a filmerizmus megértése nélkül.

Igaz, a *konzervativizmus* sokkal inkább Edmund Burke nevéhez fűződik, mivel ő volt az, aki a *tradicionalizmust* összefüggő eszmerendszerré alakította át, azonban Filmert is nyugodtan

tekinthetjük az általános emberi sajátosságként és magatartásként elkönyvelt *tradicionalizmus* kiváló képviselőjének, hiszen a hagyományoshoz, a megszokotthoz való tántoríthatatlan ragaszkodása kiemelkedően végigvonul írásain.

Ezen túlmenően a patriarchalizmusra épülő filmeri szuverenitásezsze a királyi abszolutizmus egyik legfontosabb elméleti kifejeződése.

JEGYZETEK

- ¹ Peter Heylyn, a *The Stumbling Block of Disobedience* (1658) című royalista mű szerzője.
- ² Sir Robert Filmer: *Patriarcha and other Political Works*. Oxford, 1949. Előszóval és jegyzetekkel ellátta Peter Laslett, Perez Zagorin: *A History of Political Thought in the English Revolution*. New York, 1966, Johann P. Sommerville: *Patriarcha and Other Writings*. Cambridge, 1991, James Daly: *Sir Robert Filmer and English Political Thought*. Toronto, 1979, Gordon J. Schochet: *Patriarchalism in Political Thought*. Oxford, 1975.
- ³ Ez az írás a parlamentarista elveket valló Philip Hunton és Henry Parker elleni támadás. Philip Hunton: *A Treatise of Monarchie* (1643), Henry Parker: *Observation upon some of His Majesties late Answers* (1642) című művek képezik Filmer céltábláját.
- ⁴ Ebben a művében Filmer Hobbes, Milton és Grotius ellen lép síkra. Thomas Hobbes: *Leviathan* (1651), John Milton: *Pro Populo Anglicano Defensio* (1651), Hugo Grotius: *De Jure Belli ac Pacis* (1625).
- ⁵ Peter Laslett a *Patriarchához* írt előszavában részletesen bemutatja a patriarchális mentalitásnak a 17. századi angol társadalomban betöltött szerepét.
- ⁶ James Tyrell: *Patriarcha non Monarcha* (1681), John Locke: *Two Treaties of Government* (1689), Algernon Sydney: *Discourses Concerning Government* (1698).